بسم الله الرحمن الرحيم

نشر مؤسسه اشراق و عرفان | ۷۵
مسلسل نشر | ۶۳

سرشناسه	:	اعرافی، علیرضا، ۱۳۳۸ - Arafi, AliReza
عنوان و نام پدیدآور	:	فقه امر به معروف و نهی از منکر/ علیرضا اعرافی؛ تقریر سیدعنایت‌الله کاظمی.
مشخصات نشر	:	قم: مؤسسه اشراق وعرفان، ۱۳۹۹.
مشخصات ظاهری	:	۶۸۰ ص.؛ ۱۴×۲۱س‌م.
فروست	:	نشر مؤسسه اشراق و عرفان؛ ۷۵.
شابک	:	۹۷۸-۶۰۰-۸۵۴۲۳۹-۱
یادداشت	:	کتابنامه: ص. ۶۲۲ - ۶۵۲.
یادداشت	:	نمایه.
موضوع	:	امر به معروف و نهی از منکر
موضوع	:	*Enjoining what is good and prohibiting what is evil
موضوع	:	*Ijtihad and taqlid
شناسه افزوده	:	کاظمی، سیدعنایت‌الله، ۱۳۵۶ -
رده بندی کنگره	:	BP۱۹۶/۶
رده بندی دیویی	:	۲۹۷/۳۷۷۵
شماره کتابشناسی ملی	:	۷۴۴۳۷۱۶

علیرضا اعرافی

فقه امر به معروف و نهی از منکر

تقریر: سید عنایت‌الله کاظمی

نشر اشراق و عرفان

فقه امر به معروف و نهی از منکر

علیرضا اعرافی

تقریر ..... سید عنایت الله کاظمی
ناشر ..... مؤسسه اشراق و عرفان
ویراستار ..... هادی عجمی
امور هنری ..... حمید بهرامی
نوبت و تاریخ چاپ ..... اول/زمستان ۱۳۹۹
لیتوگرافی، چاپ و صحافی ..... سازمان چاپ إسراء
شمارگان ..... ۱۰۰۰ نسخه
قیمت ..... ۸۰۰۰۰ تومان

کلیه حقوق برای مؤسسه اشراق و عرفان محفوظ است

ISBN: 978-600-8542-39-1

تلفن: ۰۲۵-۳۷۷۴۸۵۴۰
نمابر: ۰۲۵-۳۷۷۴۸۵۴۱
www.eshragh-erfan.com
info@eshragh-erfan.com
آدرس: ایران، قم، خیابان معلّم، معلّم ۸، کوچه شهید محقق، پلاک ۵۹

فهرست

سخن مؤسسه ۱۵
پیشگفتار..... ۱۷

بخش یکم. مبادی تصوری/ ۲۱

۱. بیان مسئله ۲۱
۲. مفهوم‌شناسی..... ۲۲
۲-۱. مفهوم‌شناسی امر..... ۲۲
الف) بعث اعتباری ۲۳
ب) اعم از بعث تکوینی و اعتباری ۲۴
ج) «تحقیق المعروف» ۲۴
۲-۲. مفهوم‌شناسی نهی..... ۲۵
۲-۳. امر و نهی در اصطلاح ۲۶
الف) بعث و زجر اعتباری ۲۶
ب) بعث و زجر در تمام مراتب ۲۶

ج) بعث و زجربه معنای أعم ۲۷
۲-۴. معنای معروف ۲۷
مقصود از «فعل معروف» در باب امرو نهی ۲۸
۲-۵. معنای «منکر» ۲۹
۲-۶. مفاهیم متناظر ۳۰
الف) هدایت ۳۰
ب) دعوت ۳۳
ج) موعظه ۳۵
د) نصیحت ۳۷
هـ) ذکر ۳۹
۳. پیشینه ۴۰
۳-۱. پیشینه فقهی ۴۱
جایگاه شناسی فقهی ۴۱
۳-۲. پیشینه فرافقهی ۶۲
الف) جایگاه فرافقهی بحث ۶۲
ب) در کتب اخلاقی ۶۴
ج) در کتب کلامی ۷۳
د) در متون و منابع قرآنی و حدیثی ۷۷
جمع‌بندی ۸۰

بخش دوم. امربه معروف و نهی از منکرعمومی/۸۳

فصل یکم. بررسی ادله امرو نهی عمومی ۸۴

۱. ادله عام ۸۴
۱-۱. حکم عقل ۸۴
۱-۲. قواعد عام فقهیه ۱۴۲
۲. ادله خاص ۱۵۱
۲-۱. آیات ۱۵۱
۲-۲. روایات ۱۸۳
۲-۳. سیره ۱۸۵
۲-۴. اجماع ۱۸۶
جمع‌بندی و نتیجه‌گیری ادله فصل یکم ۱۸۶
فصل دوم. فروع امر به معروف و نهی از منکر عمومی ۱۸۸
۱. وجوب شرعی یا عقلی ۱۸۸
۲. وجوب عینی یا کفایی ۱۸۸
۲-۱. اقوال در کفایی یا عینی بودن ۱۹۰
۲-۲. ادله وجوب عینی امر به معروف و نهی از منکر ۱۹۲
۲-۳. ادله وجوب کفایی امر به معروف و نهی از منکر ۱۹۳
۲-۴. ثمره بحث کفایی یا عینی بودن حکم ۱۹۷
۲-۵. وجوب عینی «انکار قلبی محض» ۱۹۹
۲-۶. دایره کفایی بودن ۲۰۰
جمع‌بندی ۲۰۰
۳. وجوب توصلی یا تعبدی ۲۰۱
۴. توصلی و تعبدی متعلق امر به معروف ۲۰۲
۵. وجوب موقت یا غیرموقت ۲۰۴

۶. وجوب نفسی یا غیری ۲۰۵
مناقشه ۲۰۵
۷. وجوب تعیینی یا تخییری ۲۰۷
۸. وجوب مولوی یا ارشادی ۲۰۸
تطبیق معانی با بحث ۲۱۱
۹. وجوب الهی و ولایی ۲۱۲
۱۰. وجوب اولی یا ثانوی ۲۱۳
یکم. اصطلاح عام ۲۱۳
دوم. اصطلاح خاص ۲۱۴
۱۱. وجوب مطلق و مشروط ۲۱۵
۱۲. جایگاه وجوب امربه معروف و نهی از منکر ۲۱۶
۱۳. صغیره یا کبیره بودن ترک امربه معروف و نهی از منکر ۲۱۷
۱۴. امربه منکرو نهی از معروف ۲۲۳
۱۵. جوانحی بودن برخی مراتب امربه معروف و نهی از منکر ۲۲۳
۱۶. امربه مستحبات و نهی از مکروهات ۲۲۴
۱۶-۱. شمول مفهوم منکردر ادله ۲۲۵
۱۶-۲. صدق عنوان معروف برترک منکر ۲۲۶
۱۶-۳. تنقیح مناط و الغای خصوصیت ۲۲۷
۱۶-۴. سیره ائمه علیهم‌السلام ۲۲۷
۱۷. تعدّد خطاب در امربه معروف و نهی از منکر ۲۲۸
۱۷-۱. وحدت خطاب ۲۲۹
۱۷-۲. تعدّد خطاب در تکلیف امربه معروف ۲۳۰

۱۸. موارد اتصاف به حرمت، کراهت و اباحه ۲۳۳
۱۸-۱. اتصاف به حرمت ۲۳۳
۱۸-۲. اتصاف امر و نهی به اباحه ۲۳۵
۱۸-۳. اتصاف امر و نهی به کراهت ۲۳۵
۱۹. امر و نهی مجموعی و نهادی ۲۳۵
۱۹-۱. وجود خطاب مجموعی در ادله ۲۳۶
۱۹-۲. تحقق امر مجموعی به قرینه عقلی ۲۳۷
۱۹-۳. تحقق امر مجموعی به‌واسطه قاعده تعاون ۲۳۷

فصل سوم: شرایط امر به معروف و نهی از منکر ۲۳۸
۱. شرایط مربوط به آمر و ناهی ۲۳۸
۱-۱. شرایط عام تکلیف ۲۳۹
۱-۲. اسلام ۲۴۳
۱-۳. عامل بودن آمر و ناهی ۲۴۵
۱-۴. علم به حکم معروف و منکر ۲۵۳
۲. شرایط مأمور و منهی ۲۸۲
۲ - ۱. مکلف بودن ۲۸۲
۲ - ۲. تنجز تکلیف ۲۹۴
۲-۳. اصرار بر معصیت ۳۱۱
نکات تکمیلی ذیل شرط سوم ۳۱۸
۳. شرایط متعلق امر و نهی (محل) ۳۲۴
۳-۱. اختصاص نداشتن امر و نهی به معروف و منکر شرعی ۳۲۴
۳-۲. صغیره و کبیره بودن معصیت ۳۲۷

۲-۴. شمول تکلیف خانوادگی پیش از سن تکلیف ۵۶۵
۲-۵. مخاطب امرو نهی خانوادگی ۵۶۶
۲-۶. شرایط امرو نهی خانوادگی ۵۶۶
۲-۷. مراتب امرو نهی خانوادگی ۵۶۷
۲-۸. ویژگی‌های امرو نهی خانوادگی ۵۶۸

فصل سوم. امربه معروف و نهی از منکراز سوی عالمان ۵۷۲
۱-۱. مفهوم‌شناسی عالم ۵۷۲
۱-۲. ادله امرو نهی از سوی عالمان ۵۷۴
الف) قواعد عام ۵۷۴
ب) آیات ۵۸۶
ج) روایات ۵۹۱
جمع‌بندی ادله امرو نهی عالمانی ۵۹۵
۱-۳. فروع قاعده امرو نهی از سوی عالمان ۵۹۶

بخش چهارم. فروع بحث امربه معروف و نهی از منکر/۵۹۹

۱. سطوح و مخاطبان امربه معروف و نهی از منکر ۵۹۹
۲. گستره آمرو ناهی - مأمور و منهی ۶۰۰
۲-۱. مأمور و منهی عمومی ۶۰۰
۲-۲. مأمور و منهی خانوادگی ۶۰۰
۲-۳. مأمور و منهی حکومتی ۶۰۰
الف) روایات جواز امرو نهی حاکم ۶۰۲

۳-۳. ظاهریا مستور بودن منکر..... ۳۲۸
۴. شرایط مربوط به امرو نهی ۳۳۰
۴-۱. احتمال تأثیر.....۳۳۰
۴-۲. نبودِ مفسده و ضرر..... ۳۸۸
جمع‌بندی شرایط امربه معروف و نهی از منکر ۳۹۷
فصل چهارم. مراتب امربه معروف و نهی از منکر.....۴۰۰
۱. انکار قلبی بدون مبرز.....۴۰۱
بررسی روایات ناظربرمرتبه اول ۴۰۳
۲. انکار قلبی همراه با مبرز ۴۲۸
۲-۱. موثقه سکونی ۴۲۹
۲-۲. روایت جابر.....۴۳۲
۲-۳. مرسله *تهذیب الأحکام*..... ۴۳۳
۲-۴. روایت *نهج البلاغة*.....۴۳۶
جمع‌بندی روایات ۴۳۷
۳. انکار لسانی ۴۳۸
۴. مرتبه عملی.....۴۴۰
بررسی شمول امرو نهی نسبت به افعال یدی ۴۴۳
ب) فروع شمول ادله نسبت به اقدام‌های عملی ۴۶۱

بخش سوم. امربه معروف و نهی از منکرخاص/۴۸۱

فصل یکم. امربه معروف و نهی از منکرحکومتی ۴۸۵
۱. ادله امرو نهی حکومتی ۴۸۶

۱-۱. قواعد عام ۴۸۶
۱-۲. آیات ۴۸۶
۱-۳. ادله روایی ۴۹۰
جمع‌بندی ادله ۴۹۹
۲. فروع ۵۰۰
۳. شرایط امربه معروف و نهی از منکر حکومتی ۵۰۷
۳-۱. علم آمر و ناهی به حکم ۵۰۸
۳-۲. اصرار عاصی بر معصیت ۵۰۹
۳-۳. قدرت ۵۱۱
۳-۴. احتمال تأثیر ۵۱۳
۳-۴. شرایط سه‌گانه: اسلام، تکلیف و عدالت ۵۱۳
۳-۵. شرایط سه‌گانه: عدم ضرر، حرج و مفسده ۵۱۴
۴. مراتب امربه معروف و نهی از منکر حکومتی ۵۱۵
فصل دوم. امربه معروف و نهی از منکر خانوادگی ۵۱۷
۱. ادله امربه معروف و نهی از منکر خانوادگی ۵۱۸
۱ - ۱. ادله قرآنی ۵۱۹
۱-۲. ادله روایی ۵۴۸
۱-۳. سیره عقلا و سیره متشرعه ۵۵۸
۲. فروع حکم امربه معروف خانوادگی ۵۶۰
۲-۱. بررسی عام و خاص بودن حکم امر و نهی خانوادگی ۵۶۰
۲-۲. قلمرو امر و نهی خانوادگی در ساحت‌های تربیتی ۵۶۴
۲-۳. عموم و خصوص در متعلق تکلیف خانوادگی ۵۶۵

ب) روایات منع امر و نهی حاکم ۶۰۳
۳. احکام پنج‌گانه امر به معروف و نهی از منکر ۶۰۶
۴. تنوع ادله امر و نهی..... ۶۰۶
۵. تکلیف مکلف در برابر رفتارهای دیگران ۶۰۹
گزاره‌های فقهی..... ۶۱۱
فهرست منابع ۶۲۲
نمایه‌ها ۶۵۳
نمایه آیات ۶۵۳
نمایه اصطلاحات..... ۶۶۰
نمایه اشخاص ۶۷۵

سخن مؤسسه

پیروزی انقلاب شکوهمند اسلامی، رسالت حوزه‌های علمیه را دوچندان کرده است. نظام اسلامی برای تأمین پشتوانه نظری خود، نیازمند مبانی علمی لازم برای تصمیم‌گیری و اجرا است. این عرصه‌ای است که حوزه علمیه در کنار دیگر مجامع علمی باید در آن نقش فعال داشته باشد؛ چراکه این نیاز بدون گستراندن مرزهای علوم اسلامی به مباحث نوپدید و تولید علوم انسانی با رویکرد اسلامی، پاسخ مناسبی نمی‌یابد. ضرورت مجاهدت علمی به‌منظور پاسخ‌گویی به مطالبات روزافزون و برحقّ جامعه دینی، آنگاه رخ می‌نماید که توجه داشت: اولًا، دگرگونی‌های جدیدی در مجموعه دانش بشری، به‌ویژه علوم انسانی رخ داده است؛ ثانیاً، زندگی انسان معاصر، به‌واسطه پیشرفت در علوم و فناوری‌های جدید، دستخوش تطورهایی شگرف شده است؛ ثالثاً، شکل‌گیری نظام اسلامی، فرصت مناسبی را فراروی جامعه دینی برای دستیابی به اهداف متعالی خود قرار داده است. به همین دلیل، سرعت‌بخشیدن به فعالیت‌های علمی حوزوی به‌منظور توانمندسازی نظام اسلامی دراین‌باره ضروری است.

«مؤسسه اشراق و عرفان» از سال ۱۳۸٦ با نظارت و اشراف علمی آیت الله علیرضا اعرافی ﷾ فعالیت خود را آغاز کرده است و علاوه بر تأکید بر اصالت‌های

حوزوی، برای برطرف کردن نیازمندی‌های معرفتی انسان معاصر نیز می‌کوشد. ازاین‌رو، مأموریت‌های خود را «پژوهش در زمینه فقه‌های نو و فلسفه‌های مضاف بر مبنای روش اجتهادی در راستای نظام‌سازی اسلامی»، «پرورش پژوهشگران صاحب‌نظر در عرصه فقه‌های نو و فلسفه‌های مضاف و نظام‌سازی اسلامی» و «اسلامی‌سازی علوم انسانی» قرار داده است تا بتواند نقشی مؤثر در این مجال ایفا کند.

یکی از مهمترین فروع دین اسلام، فریضه امر به معروف و نهی از منکر است. اقامه این واجب دینی، کارکردها و برکاتی منحصر به فرد دارد و همواره مورد توجه اندیشمندان اسلامی و فقهای معظم بوده است. با برپایی نظام مقدس جمهوری اسلامی، اهمیت این فریضه الهی مشهودتر و لزوم بررسی جامع‌تر ابعاد فقهی آن، بیش از پیش برجسته گردید. در مهرماه سال ۱۳۹۲ بررسی این قاعده، در قالب سلسله دروس خارج فقه تربیتی، آغاز و در خرداد ۱۳۹٤ به پایان رسید (حدود دو و نیم سال). در این مدت، در قالب ۱٤۱ جلسه، ابعاد گوناگون فقهی امر به معروف و نهی از منکر بررسی شد. به توجه به بررسی مبسوط آن، مقرر شد که کلیه مباحث استاد گرانقدر، در این زمینه، در قالب کتاب «فقه امر به معروف و نهی از منکر» تدوین و چاپ گردد. در بخش سوم از جلد سی‌ام از مجموعه کتب فقه تربیتی، با عنوان «قواعد فقه تربیتی»، گزارشی کامل از مباحث کتاب فقه امر به معروف، همراه مباحث تربیتی مقدماتی، به اضافه دلالت‌ها و برداشت‌های تربیتی این قاعده آورده شود.

در پایان، با سپاس بی‌کران از استاد معظم، آیت الله علیرضا اعرافی ﷾ که با ارائه این مباحث در سلسله دروس خود، عنایتی ویژه در به ثمر نشاندن این اثر داشتند، ارج می‌نهیم به تلاش‌های محقق ارجمند، حجت‌الاسلام دکتر سید عنایت‌الله کاظمی در تحقیق و تدوین و به اهتمام حجت‌الاسلام محمدتقی مهری در نظارت و ارزیابی این اثر.

امید است صاحب‌نظران و اندیشه‌وران دینی، مؤسسه اشراق و عرفان را در بهبود تولید آثار علمی، از دیدگاه‌ها و پیشنهادهای سازنده خود یاری رسانند.

پیشگفتار

در ادیان آسمانی، کنترل و نظارت بر رفتار و عملکرد انسان، در پهنه هستی به خداوند مستند شده است. قرآن هشدار می‌دهد که «خداوند به آنچه شما بندگان انجام می‌دهید آگاه است».[1] با این هدف که انسان از اعمال خود مراقبت کند و به خودکنترلی مقدس (تقوا) دست یابد. ثمره این نظارت و کنترل، تضمین‌کننده سیر انسان در مسیر کمال و از سویی، سقوط نکردن به ورطه گمراهی است. در اسلام کنترل و نظارت به عملکرد شخصی منحصر نشده است؛ بلکه دامنه آن سطح اجتماع را در برمی‌گیرد. همگان نسبت به رفتارها و گفتارهای یکدیگر مسئول هستند. آن ها وظیفه دارند برای تحقق نظم اجتماعی، یکدیگر را به انجام خوبی‌ها و ترک زشتی‌ها دعوت کنند. در ادبیات دینی به این وظیفه‌مندی اجتماعی، اصطلاحاً امر به معروف و نهی از منکر اطلاق می‌شود. امر به معروف و نهی از منکر پشتوانه تحقق احکام دین، رمز بقا و شکوفایی حیات فرد و اجتماع، قوام حکومت، نشانه ایمان و شاخص برتری امت اسلام است. این مهم، غبار غفلت‌ها و بی‌تفاوتی‌ها را

---

۱. ﴿أَوَ لاَ يَعْلَمُونَ أَنَّ اللَّهَ يَعْلَمُ مَا يُسِرُّونَ وَمَا يُعْلِنُونَ﴾ (سوره بقره(۲)، آیه ۷۷). ﴿إِنَّ اللَّهَ يَعْلَمُ غَيْبَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَاللَّهُ بَصِيرٌ بِمَا تَعْمَلُونَ﴾ (سوره حجرات (۴۹)، آیه ۱۸).

می‌زداید و افقی روشن از زندگی انسانی فراروی بشر می‌گستراند.

نوشتار حاضر بنا به اهمیت و ضرورت، ابعاد و زوایای پیدا و پنهان مسئله «امر به معروف و نهی از منکر»، را بررسی علمی - فقهی کرده است. نوشتار حاضر با روشی منسجم، در قالب چهار بخش کلی تدوین شده است.

بخش یکم، به بیان مبادی تصوری، یعنی مفهوم و پیشنیه‌شناسی پرداخته است. ابتدا مفاهیم اساسی پژوهش و واژگان مرتبط با بحث را بررسی کرده است. پیشینه بحث در دو ساحت فقهی و فرافقهی ارائه شده است. این پیشینه از جایگاه‌شناسی امر به معروف و نهی از منکر در منابع قرآنی، روایی، فقهی، اخلاقی و کلامی سخن به میان آورده است. **بخش دوم**، به «امر به معروف و نهی از منکرِ عمومی» اختصاص دارد و شامل چهار فصل است: فصل یکم، «ادله امر به معروف و نهی از منکر عمومی»، فصل دوم، «فروع مرتبط با آن»، فصل سوم، «شرایط امر به معروف و نهی از منکر» و فصل چهارم، «مراتب امر به معروف و نهی از منکر عمومی».

بخش سوم، بررسی «امر به معروف و نهی از منکر خاص» را بر عهده دارد. این بخش در قالب سه فصلِ «امر و نهی حکومتی»، «امر و نهی خانوادگی» و «امر و نهی عالمانی» سامان یافته است. در هر فصل، ادله، فروع، شرایط و مراتب امر به معروف و نهی از منکر بررسی شده است.

بخش چهارم، به فروع کلی مربوط به اصل امر به معروف و نهی از منکر پرداخته است. در نهایت، گزاره‌ها و احکام فقهی برداشت‌شده از بررسی ادله و فروع را گردآوری کرده است.

نوشتار حاضر را می‌توان، از آثار بدیع و فاخر در تحقیقات مربوط به حوزه امر به معروف و نهی از منکر قلمداد کرد؛ زیرا دارای نقاط قوت متعددی است؛ از آن جمله:

۱. نگاه دقیق عقلی به مباحث؛
۲. نظم منطقی مطالب؛
۳. بررسی گستره ادله؛
٤. تبیین ابعاد قابل تصور در هر مسئله؛
۵. اهتمام به جامعه هدف و مخاطب‌شناسی.

مقرر این کتاب اذعان می‌دارد که این ویژگی‌ها، مرهون اندیشه ناب و تلاش مجدانه، فرهیخته گرانمایه، حضرت استاد، آیت الله اعرافی ﷾ بوده و خداوند را بسی شاکر هستم که توفیق تلمذ و کسب فیض از محضرشان را نصیب فرموده است.

در پایان لازم است سپاسگذاری کنم از راهنمایی و همراهی مدیر عامل مؤسسه جناب حجت الاسلام دکتر سید نقی موسوی و حجج اسلام، دکتر احمد شهامت (مدیر محترم گروه فقه تربیتی)، محمدتقی مهری (ناظر)، احمد عابدین‌زاده (ارزیاب) و هادی عجمی (ویراستار). همچنین تشکر می‌کنم از کارمندان محترم مؤسسه اشراق و عرفان که در تدوین این اثر زحماتی به دوش کشیدند و از خداوند متعال توفیقات روزافزون را برای ایشان مسئلت دارم.

سید عنایت الله کاظمی

شهریور ۱۳۹۹